

KOGNITIV PSIXOLOGIYADA DIQQAT ÖZGESHELİKLERİ HÁM ONÍN TEORIYALIĞ TIYKARI

Aldjanova Guljahan Amangeldievna

docent Pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, PhD.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Esemuratova Húrliman

A`meliy psixologiya qániygeliginin` 4-kurs talabası.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15628207>

Annotaciya. Bul maqalada diqqatın psixofiziologiyalıq ózgeshelikleri ilimiy-teoriyalıq tiykarda analiz etiledi. Diqqatın psixologiyalıq hám fiziologiyalıq ólshemleri, onıń túrleri, funkciyalari, nerv sisteması menen baylanısı, elektroencefalografiyalıq ritmler arqalı kórsetiliwi hám de túrli psixikalıq jaǵdaylardagı ózgerisleri jarıtıp berilgen. Sonday-aq, T. Ribo, P.Ya. Galperin hám basqa alımlar tárepinen alga súrilgen teoriyalıq kózqaraslar tiykarında diqqat procesiniń mánisi tereń analizlengen. Diqqat insannıń kognitiv iskerligi hám tabıslı jumis islewinde áhmiyetli faktor sıpatında qaralǵan.

Gilt sózler: Diqqat, psixologiyalıq process, fiziologiyalıq ózgeshelikler, yerikli diqqat, yeriksiz diqqat, psixofiziologiyalıq teoriya, EEG ritmler, T. Ribo, P.Ya. Galperin, nerv sisteması, diqqat, sananıń xızmeti.

Аннотация. В статье анализируются психофизиологические тенденции внимания на научно - теоретической основе. Описываются психологические аспекты внимания, физиологические измерения, их типы, функции, связь с нервной системой, электроэнцефалографическими ритмами, а также различия в различных психических состояниях. Т. Рибо, П.Я. На теоретической основе, разработанной Гальпериным, глубоко анализируется природа процесса внимания. Внимание рассматривается как важный фактор развития познавательных способностей человека.

Ключевые слова: Внимание, психологический процесс, физиологические тенденции, пространственное внимание, непространственное внимание, психофизиологическая теория, ритмы ЭЭГ, Т. Рибо, П.Я. Гальперин, нервная система, внимание, поддержание стадии.

Abstract. The article analyzes psychophysiological tendencies of attention on a scientific and theoretical basis. It describes psychological aspects of attention, physiological measurements, their types, functions, connection with the nervous system, electroencephalographic rhythms, as well as differences in various mental states. T. Ribo, P.Ya. On the theoretical basis developed by Galperin, the nature of the attention process is deeply analyzed. Attention is considered as an important factor in the development of human cognitive abilities.

Key words: Attention, psychological process, physiological tendencies, spatial attention, non-spatial attention, psychophysiological theory, EEG rhythms, T. Ribot, P.Ya. Galperin, nervous system, attention, stage maintenance.

Insannıń intellektual iskerligi natiyjeliligini támiyinleytuǵın zárúrli psixik processlerden biri bul - dıqqat bolıp tabıladı. Kognitiv psixologiya kóz qarasınan dıqqat sana hám aqıldın oraylıq basqarıw mexanizmi retinde qaraladı. Búgingi kúnde informacion júkleme artıp baratırǵan sharayatta dıqqat processlerin úyreniw hám rawajlandırıw aktual áhmiyetke iye bolıp atır.

Kognitiv psixologiyada dıqqat - bul insannıń sheklengen intellektual resursların belgili bir maǵlıwmatlarǵa yamasa iskerlikke sanalı tárzde baǵdarlaw procesi bolıp tabıladı. Dıqqat maǵlıwmatlardı tańlaw, qayta islew hám oǵan tiykarlangan halda qarar qabıllawda zárúrli rol oynaydı.

Psixologiyalıq biliw procesleri arasında da dıqqat áhmiyetli orin tutadı. Ol insan sanasınıń belgili bir obyektke baǵdarlanganlıǵın hám toplanǵanlıǵın kórsetiwshi quramalı psixikalıq jaǵday. Dıqqatın ózine tán ózgeshelikleri, túrleri, funkciyaları, sonday-aq, onıń fiziologiyalıq hám psixologiyalıq tiykarları zamanagóy psixologiyada keń úyrenilgen.

Francuz psixologi T. Ribo (1839-1916) dıqqatı úziksiz emocional procesler menen baylanıslı dep esaplaydı. Ol seziw hám erikli dıqqat ortasındaǵı baylanısqa itibar qaratqan hám de dıqqatı organizmniń tek emosional emes, al fizikalıq hám fiziologiyalıq jaǵdayları menen de baylanıstırǵan. Bunday kóz qaras psixofiziologiyalıq teoriya dep ataladı. Bunnan tısqari, T. Ribo dıqqat barmılla organizmniń fizikalıq hám fiziologiyalıq jaǵdaylarınıń ózgerisleri menen birgelikte ótiwin uqtıradı. Bunda dıqqat tábiyatın túsindiriwde Ribo háreketlerge ayırıqsha orın ajratadı. Onıń pikirinshe, dıqqatın toplanıw jaǵdayı organikalıq reakciyalar menen birgelikte dıqqatı belgili dárejede uslap turıwdın zárúr shartı sıpatında kórinetuǵın dene, bet, gewde, ayaq-qollar bólimleriniń háreketleri menen birgelikte ótedi.

Qanday da bir obektte dıqqatı jámlew hám uslap qalıwǵa jumsalǵan urınıw barlıq waqıtta fiziologiyalıq tiykarǵa ie boladı. Bul jaǵdayǵa, Ribo pikirinshe, bulshıq et zorıǵıwı saykes keledi, al dıqqatın shalǵıwı bolsa, bulshıq et sharshawı menen baylanıslı boladı. Bunnan kelip shıǵatuǵın bolsaq, ıqtıyarlı dıqqat sırtı, Ribo kóz-qarası boyınsha, háreketlerdi basqarıw qábiletinen ibarat. Sonıń ushin bul teoriya dıqqatın motorika teoriiyası dep atalıwı tosınnan emes. Ribo teoriiyasınan tısqari, dıqqat tábiyatın izertlewge hár qıylı basqa kóz qaralar da bar. D.N. Uznadze pikirinshe, dıqqat tikkeley meyil menen baylanısqan. Onıń kóz-qarası boyınsha, meyil dıqqat jaǵdayın ishten bildiredi. Meyil tási astında haqıyqiy qorshagan ortalıqtı ańlawda payda bolatuǵın belgili bir obraz yaki tásirleniwdiń ajıralıwı júz beredi. Bul obraz yaki tásirleniw dıqqat obyektine aylanadı, processtıń ózi bolsa obyektivlestiriw dep ataladı.

Dıqqatın fiziologiyalıq tiykarları, ásirese, Ch. Sherrington tárepinen anıqlanǵan hám akademik I.P. Pavlov tárepinen islep shıǵılǵan bas miy qabıǵındaǵı nerv procesleriniń indukciya nızamı tiykarında túsindiriledi. Bul nizam boyınsha, miy qabıǵınıń bir bóliminde júzege keletuǵın qozǵalıw basqa bólimge tormozlawshı tásir kórsetedi.

Dıqqat fiziologiyalıq jaqtan organizmdegi tómendegi ózgerisler menen belgilenedi:

1. Bioximiyalıq ózgerisler: Kislorod almasıwınıń kúsheyiwi;
2. Júrek iskerligindegi ózgerisler;
3. Bulshıq et tonusınıń ózgeriwi: Ásirese moyın bulshıq etlerinde;
4. Teri-galvanik refleksler: Teriniń elektr qarсылıǵınıń kúsheyiwi;
5. Sezimlerdiń aktivlesiwi:

Diqqat miy aktivligi menen tikkeley baylanisli bolip, EEG nátiyjelerinde tómendegi ritmler arqalı sáwlelenedi:

1. Delta (1-4 Hz): Uyqı jaǵdayı;
2. Teta (4-8 Hz): Emocional jaǵday;
3. Alfa (8-14 Hz): Tınıshlıq halatı;
4. Beta (14-30 Hz): Aktivlik jaǵdayı;
5. Gamma (30-50 Hz): Kúshli qozǵalıw jaǵdayı.

P. Ya. Galperin diqqatti insan psixikalıq xızmetiniń baǵdarlawshı basqıshı sıpatında talqılaydı. Diqqat háreketti baslaw, oni ámelge asırıw hám nátiyjeni baqlaw proceslerin óz ishine aladı. Onıń teoriyasında ıqtıyarlı hám ıqtıyarsız diqqat túrleri ajratıladı.

Diqqat tómendegi ózgeshelikleri menen ajralıp turadı:

1. koncentraciya
2. intensivlik
3. turaqlılıq
4. bólistiriw
5. kóshiw
6. kólem.

- Tańlaw (selektsiya): Tek kerekli informaciyaǵa diqqattı jıynaw hám kereksiz stimullardı itibardan shette qaldırıw.

- Turaqlılıq : Uzaq waqıt dawamında bir iskerlikke yamasa ob'ektke diqqattı saqlap turıw qábileti.

- Kóshiwshilik: Diqqattı bir ob'ektten ekinshisine tez hám uyqas túrde ótkera alıw.

- Kólem: Diqqat járdeminde bir waqtınıń ózinde neshe ob'ekt yamasa processni baqlaw múmkinshiligi.

- Bólistiriw: Diqqat resursların bir neshe wazıypaǵa bölip bólistire alıw

Bul ayırıqshalıqlardıń hár biri insan iskerliginiń natiyjeliligini belgileytuǵın faktorlardan esaplanadı.

Diqqatnıń teoriyalıq tiykarları :

Kognitiv psixologiyada diqqattı túsintiriwshi tiykarǵı teoriyalıq jantasıwlar bar. Olar tómendegiler:

1. Tańlap alıw (Selektsiya) teoriyalari

Broadbentning filtr teoriyası (1958) Broadbent pikrine qaraǵanda, aqıl qılınıp atırǵan barlıq informaciylar daslep sensor registrda toplandı. Keyin bolsa arnawlı “filtr” járdeminde tek kerekli maǵlıwmatlar sanaǵa ótkeriledi, qalǵanları bolsa shette qaladı.

Treismaning osiltirish teoriyası (1964) Anne Treisman usınıs etken modelde filtr pútkilley bloklamaydı, bálki maǵlıwmatlardı kúshsizlestiredi. Yaǵnıy kerek emes informaciylar da málim dárejede sanaǵa jetip baradı, biraq tómelenlew áhmiyette.

Deutsch hám Deutschning kesh tańlaw modeli (1963) Bul teoriyaǵa kóre, barlıq maǵlıwmatlar sana dárejesinde qayta islenedi, tek juwap reaksiyasın beriwde málim informaciya tańlap alınadı.

2. Resurs teoriyalari

Kahnemannning energiya modeli (1973) Diqqat - sheklengen energiya resursi bolip tabiladi. Insan bul resursti oz mutajliklerine qaray xizmetler arasında bolistiredi. Qiyin waziyplar kobirek diqqat talap etedi.

Wickensning kop derekli resurslar teoriyasi (1984) Diqqat bir neshe gárezsiz resurslardan ibarat : vizual, esitiw ham motor resurslari. Turli tipdagi waziyplar turli resurslardi talap etedi.

3. Avtomatlastirw ham kontrolli processler teoriyasi

Shiffrin ham Shneider modeli (1977) Avtomatikalıq xizmetler diqqatti kem talap etedi (misali, tajiriybeli aydawshi avtomobil basqarip atirganda). Jana ham quramalı waziyplar bolsa joqari darejedegi sanalı qadagalaw ham diqqat talap etedi.

Diqqat procesin zamanagoy kognitiv modellerde izertlew

Soñgi jillarda neyropsixologiyalıq ham neyroximiyalıq izertlewler diqqattın miydegi real mexanizmlerin jane de anıqraq ashıp bermekte. Misali :

Neyro imaging usılları (fMRI, EEG) arqalı alınğan mağlıwmatlarğa kóre, diqqat processinde prefrontal korteks, posterior parietal korteks, ham anterior singulyar korteks aktiv qatnasadı. Bul aymaqlar sanalı tañlaw, muwapıqlastirw ham qarar qabıllawda zárurli áhmiyetke iye.

Posnerdiñ úsh komponentli diqqat modeli (1990 -jıllar): Bul modelge kóre, diqqat úsh tiykarǵı tarmaq arqalı basqarıladı :

1. Alerting system - sergeklik jaǵdayn aktivlestiredi.

2. Orienting system - diqqatti belgili bir orın yamasa obyektke baǵdarlaydı.

3. Executive control system - qarsılas stimullar arasınan tañlaydı ham diqqatti turaqlı uslap turadı.

Bul model tekgana kognitiv psixologiyada, balki nevrologiyalıq diagnostika (misali, DEHB - diqqat jetispewshiligi ham giperaktivlik buzılıwı) tarawında da keñ qollanılıp atır.

Juwmaq sipatında diqqat psixikalıq ham fiziologiyalıq proceslerdiñ úylesimliliginde payda bolatuǵın quramalı jaǵday ekenligin atap ótiw kerek. Ol insanniñ kognitivlik iskerliginde oraylıq orındı iyeleydi ham informaciylardı saralaw, sananı jedellestiriw, psixologiyalıq turaqlılıqtı támiyinlewde áhmiyetli qural esaplanadı. Sonday-aq, diqqat-itibardiñ nátiyjeli qalıplesiwi ham basqarılıwı insanniñ intellektual ham sociallıq jetiskenliginde áhmiyetli ról oynaydı. Búgingi informaciya tez tarqalıwı sharayatında insanlar diqqat resurslarını tuwrı basqarıwdı úyreniwi zárur. Usınıñ sebebinen tálim ham jumıs orınlarında diqqatti asırıw boyınsha treninglar, kognitiv shınıǵıwlar ham texnikalarınan paydalanılıp atır. Zamanagoy neyropsixologik izertlewler diqqat processleriniñ miydegi tiykarǵı neyron tarmaqlarğa baylanıslılıǵın kórsetip atır. Atap aytqanda, Posnerdiñ úsh komponentli modeli bul processti alerting, orienting ham executive control sistemaları arqalı xarakteristikalaydı. Bul jantasıw, ásirese, klinikalıq ham bilimlendiriw tarawlarında diqqat buzılıwların anıqlaw ham de dúzetiwde keñ qollanılıp atır.

Kognitiv psixologiyada diqqat processlerin úyreniw insan sanasınıñ islew mexanizmlerin túsiniw jane onı optimallastirw ushin zárurli tiykar bolıp xizmet etedi. Diqqat - bul tek ápiwayı itibar emes, balki intellektual resursların maqsetli basqarıw mexanizmi retinde insan iskerliginiñ barlıq tarawlarında zárurli orın tutadı. Solay eken, kognitiv teoriyalar járdeminde diqqattın

qanday islewi, qanday rawajlanıwı hám qaysı faktorlar onı buzıwı múmkinligi haqqında tereńrek bilimlerdi iyelewimiz múmkin.

REFERENCES

1. Umumiy psixologiya. P.I Ivanov, M.E. Zufarov. Toshkent 2008
2. E.Goziev «Psixologiya muammolari» T-1999
3. E.Goziev «Intellect psixologiya» T-1996
4. Dıqqat psixologiyasi Yu.B. Gippenrayter va V.Ya. Romanov.
5. Broadbent, D. E. (1958). Perception and Communication. London: Pergamon Press.
6. Treisman, A. (1964). Selective Attention in Man. British Medical Bulletin.
7. Shiffrin, R. M., & Schneider, W. (1977). Controlled and Automatic Human Information Processing. Psychological Review.
8. Neisser, U. (1967). Cognitive Psychology. New York: Appleton-Century-Crofts.
9. G'aniyeva, M. (2019). Psixologiya tiykarları. Tashkent: Ózbekstan Milliy universiteti baspası.
10. Aldjanova G., Bekmuratova G. ÓSPIRIMLER XARAKTERINDE TOLERANTLIQTÍN ORNI //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 39-42.
11. Aldjanova G., Yernazarova G. " MEN HÁM MENÍN DENEM": DENESINE BOLǴAN QATNAS ÓSPIRIMNÍN ÓZIN-ÓZI BAHALAW ÁHMIYETLI FAKTOR SIPATINDA //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 43-46.
12. Aldjanova G., Qosbawlieva Q. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A WAY TO CHANGE PERSONAL AND BEHAVIORAL FEATURES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 4.
13. Aldjanova G., Qosbawlieva Q. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A WAY TO CHANGE PERSONAL AND BEHAVIORAL FEATURES //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 4.
14. Aldjanova G. A. TYPES OF LEARNING ACTIVITIES IN THE CREDIT-MODULAR TRAINING SYSTEM //Modern Science and Research. – 2023. – T. 2. – №. 9. – C. 15-21. 1172 ResearchBib IF - 11.01, ISSN: 3030-3753, Volume 2 Issue 5
15. Aljanova G. A. Development of creative thinking in the process of learning in higher school. – 2021. 18. Aljanova G. A. Formation of Young Teacher Professionalism Through Mentoring //European Scholar Journal. – 2021. – T. 2. – №. 11. – C. 128-130.
16. Альджанова Г. А. ЭФФЕКТИВНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПСИХОДИАГНОСТИКИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ //Путь науки. – 2017. – №. 4. – С. 66-67.
17. Альджанова Г. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЯТ КОНЦЕПЦИЯСЫ НЕГИЗЛЕРИ //ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА. – 2018. – Т. 38. – №. 1. – С. 53-56.
18. Альджанова Г. А. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗНАКОВО-КОНТЕКСТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ //Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2018. – №. 11. – С. 89-92.

19. Альджанова Г. А. МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ ПРОЕКТНОКОНТЕКСТНОГО ОБУЧЕНИЯ